

שונות בתוך אחדות: אמנות פלסטינית עכשווית

ב-12 בדצמבר 2006 התקיים במוזיאון תל אביב ערב הכרזה על הקמתו של מוזיאון אום אל-פחם לאמנות עכשווית.¹ בקטלוג התערוכה כתב סעיד אבו שקרה, מנהל הגלריה לאמנות אום אל-פחם:

הבנו כי מוטלת עלינו אחריות כבדה וארוכת טווח לבניה מחדש, לאיסוף, למחקר, להנצחה ולהצגה של כל הקשור בתרבות הערבית הפלסטינית שהתרסקה [...] הגלריה הנה עתה בדרכה להפוך למוזיאון הערבי הראשון לאמנות מודרנית [...] כך נקים דור נאמן לזהותו ולתרבותו, דור שידע לקחת אחריות על חייו ועל עתידו (קטלוג מוזיאון אום אל-פחם לאמנות עכשווית 2006: 12-13).

מהו מרחב הפעילות של שדה האמנות הפלסטיני בכלל, וזה של המיעוט הפלסטיני בישראל בפרט? מיהם הגורמים המוסדיים והעמדות בשדה אשר בתוכם יפעל המוזיאון העתיד להיבנות? ומיהו דור האמנים הצעיר אשר יפעל במסגרתו? בשאלות אלה תעסוק סקירה זו.

החברה הפלסטינית מגדירה את זהותה מתוך קהילות שונות המרוחקות ומנותקות זו מזו ומשתרעות על פני ארבעה אזורים גיאוגרפיים שונים: הגדה המערבית ועזה, מדינת ישראל, הפזורה הפלסטינית בעולם הערבי והפזורה הפלסטינית באירופה ובארצות הברית. כמו החברה הפלסטינית, גם שדה האמנות שלה מתפרש על פני ארבעה מרכזים עיקריים אלו.

הקבוצה הגדולה ביותר של אמנים פלסטינים פועלת בתחומי הגדה המערבית ועזה. אמנים אלה מציגים בעיקר במוסדות הלימוד לאמנות ובגלריות מרכזיות בתחומי הרשות הפלסטינית. נוסף על כך, האמנים מציגים בתערוכות בין-לאומיות ובמספר מועט של תערוכות בתחומי ישראל.

עם הקבוצה השנייה בגודלה נמנים האמנים הפלסטינים החיים בישראל. בשנים האחרונות נוכחת קבוצה זו יותר ויותר בשדה האמנות הפלסטיני, ופעילותם מעמתת

* סקירה זו מבוססת על עבודת המוסמך: בן צבי 2004, בהנחיית פרופ' חנה טרגן. היצירות במאמר מוצגות באדיבות האמניות.

1 הטקס נלווה לתערוכה שבמסגרתה הוצג מודל ארכיטקטוני של המוזיאון כפי שתוכנן על ידי האדריכל סנאן עבדאלקדר. ראו בהרחבה: קטלוג מוזיאון אום אל-פחם לאמנות עכשווית 2006. שמות האמנים ברשימה זו אינם מתועתקים מערבית על פי השיטה המקובלת בג'מאעה אלא צמודים לתעתיק העברי המקובל על האמנים עצמם.

שדה זה עם מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל בהקשרים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים. אמנים אלה מציגים במרכזי אמנות ברש"פ, בגלריות בתחומי ישראל ובתערוכות בין-לאומיות.

הקבוצה השלישית בגודלה היא האמנים הפלסטינים בעולם הערבי. האמנים הפעילים בפזורה זו שייכים לקבוצת האמנים הוותיקה ביותר, קבוצה שמקורה בתרבות שהתגבשה במחנות הפליטים המרוכזים בעיקר בלבנון ובירדן. ככל שגברה מרכזיותה של הרשות הפלסטינית בלאומיות הפלסטינית, קטן מספרם של אמנים אלה בשדה האמנות הפלסטינית, וכך קטנה גם השפעתם. בו בזמן גבר משקלם של האמנים השייכים לקבוצה הרביעית – קבוצת האמנים הפלסטינים המתגוררים בפזורה הפלסטינית באירופה ובארצות הברית.

אמנים מכל ארבע הקבוצות מציגים יחדיו במגוון תערוכות של אמנות פלסטינית המתקיימות במרכזי תרבות, במוזיאונים ובגלריות בעולם הערבי, באירופה ובארצות הברית, ואף בתערוכות בין-לאומיות, כגון אירועי ביאנלה ודוקומנטה, שבהן הם מזוהים כאמנים פלסטינים.

שדה האמנות הפלסטיני מבוסס על שלושה מאפיינים מרכזיים: (א) היעדר גבולות לאומיים – אמנים פלסטינים מתגוררים כאמור בארבעה אזורים גיאוגרפיים נפרדים ומקיימים שדה תרבותי-לאומי מובחן למרות הנבדלות הגיאוגרפית; (ב) היעדר מוסדות לימוד ומוסדות חניכה 'פלסטיניים' לאמנות בעולם כולו, לרבות ברשות הפלסטינית; (ג) היעדר תשתית מוזיאלית היסטורית. מכאן אפשר לומר שבניגוד למדינות לאום ריבוניות, שבהן שדה האמנות מבוסס על קיומם של כל אלה, שדה האמנות הפלסטיני מבוסס בעיקרו על אמנים ואמניות הפועלים במסגרת הזהות הפלסטינית.

הסקירה שלהלן תנוע אפוא מנקודת מבט רחבה הצופה אל שדה האמנות הפלסטיני כולו, לעבר נקודת מבט מצומצמת יותר המתמקדת בפעילותם של האמנים הפלסטינים.

האמנים הפלסטינים הפועלים בישראל מחולקים לשני דורות: הדור הראשון, הוותיק יותר, מונה כ-20 אמנים פלסטינים, ציירים ופסלים, שהחלו לפעול בשנות השבעים והשמונים לאחר ביטול הממשל הצבאי ובעקבות האיחוד הגיאוגרפי עם האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית ועזה לאחר מלחמת 1967; הדור השני, הצעיר יותר, החל לפעול באמצע שנות התשעים לאחר הסכמי אוסלו ומונה כיום יותר מ-200 בוגרי בתי ספר לאמנות בישראל. אמנים אלו יוצרים ככל תחומי האמנות, ובעיקר במיצב, צילום, וידאו ארט ומיצג, נוסף על ציור ופיסול.

מלחמת 1948 קטעה את פעילותם של אמנים פלסטינים רבים אשר יצרו בפלסטין המנדטורית מראשית שנות העשרים.² הנכפה הפלסטינית ותוצאותיה גרמו לכך שאמנים פלסטינים החלו לפעול בגבולות ישראל רק בשלב מאוחר יחסית, כ-25 שנה אחריה. תקופת הממשל הצבאי הייתה תקופת בידוד קשה לאמנים שנשארו בגבולות ישראל. לעומת זאת, מצבם של הפליטים הפלסטינים, הן בתחומי הגדה המערבית ועזה והן במחנות הפליטים בעולם הערבי, היה שונה ורבים מהם יצאו ללימודי אמנות באקדמיות לאמנות בעולם הערבי.³ בוגרי אקדמיות אלה יצרו למעשה שתי קבוצות מרכזיות בשדה האמנות הפלסטיני: האחת של אמנים שהגיעו מהגדה המערבית ומעזה וחזרו לבתייהם לאחר סיום לימודיהם,⁴ והשנייה של אמנים מהגדה, מעזה ומהפזורה הפלסטינית בעולם הערבי שנשארו להתגורר בריכוזי הפלסטינים השונים במקומות לימודיהם והקימו ב-1969 את 'ליגת האמנים הפלסטינים' ברבת עמון, בביירות, בכווית ובדמשק.⁵ בשנת 1975 נפתח סניף של הליגה גם במזרח ירושלים.

רק בסוף שנות השישים החלו צעירים לצאת מישראל ללימודי אמנות בארץ ובחו"ל. הראשון שבהם היה עבד עאבדי מחיפה שיצא ללימודי אמנות בדרוזן, גרמניה, במסגרת מלגת לימודים של המפלגה הקומוניסטית בישראל. ב-1972 חזר עאבדי מלימודיו והתמנה למעצב הגרפי של העיתון אל-אתחאד (יוצא לאור החל מ-1944). אחריו יצאו ללימודים איברהים חנא איברהים, כמיל דווא, חסן ח'אטר, דאוד אל-חייק, אוסאמה סעיד, וליד קשאש, וח'ליל ריאן. במהלך שנות השמונים

- 2 כמאל בולאטה מציין כי האמנים הבולטים שהתפתחותם נקטעה היו, בין היתר, איברהים חנא איברהים, ח'ליל בדאוויה, ג'מאל ביארי, נביל בשארה, ג'ברא איברהים ג'ברא, ח'ליל חלבי, סאמיה חלבי, ז'לפה אל-סעדי, ופיסל אל-תח'יר. ראו בהרחבה את שני פרסומיו של בולאטה (Boullata) משנת 2000 ובולאטה 2001: 48-9.
- 3 בשנים 1953-1965 למדו כ-100 אמנים פלסטינים, נשים וגברים, כמעט מחציתם ממחנות הפליטים בעזה, לימודי אמנות במוסדות שונים בעולם הערבי: בקהיר, באלכסנדריה, בבגדאד, בדמשק ובביירות. ראו בהרחבה: Wijdan 1994: 107.
- 4 עאסם דר, תיסיר ברכאת, טאלב דווייק, כמאל אל-מוג'אני, סולימאן מנסור, איברהים סאבא, נביל ענאני, פתחי ר'בן, תחני שאיק ורה תמארי, ועוד.
- 5 בקבוצת האמנים שפעלה בפזורה בלטו תחילה בני הדור הראשון שנולדו בפלסטין לפני 1948, ובהם תמאם אל-אכחל, פול גורגוסיין, איברהים חזימה, מסטפא אל-חלאג', עבד אל-רחמן מזאעין, ג'וליאנא סארופים, נאסר סומי, סמיר סלאמה, איברהים ר'אנס, אסמאעיל שמוט וולאדימיר תמארי, וכן כמאל בולאטה המתגורר כיום בצרפת. בשנים אלו התגבשה בפזורה הפלסטינית גם קבוצת אמניות פלסטיניות. בירדן פועלות היום אמניות רבות, המרכזיות שבהן הן: סאמיה אל-זורי, פאטמה מוהיב, מנירה נסיבה, סהא שומאן, וכן סמירה בדראן, סאמיה חלבי, ג'מאנה אל-חסיני ולילא אל-שוא. המפורסמת והצעירה בקבוצת אמניות זו היא האמנית מונא חאטום. ראו בהרחבה: Sherwell 2002: 58-70.

סיימו את לימודיהם גם האמנים: איברהים אבו ג'רביע, בשיר אבו רביעה, ג'אסר אבו רביעה, עאסם אבו שקרה, פריד אבו שקרה, איברהים חג'אזי, אחמד כנעאן, איברהים נובאני, אסד עזי, ועוד. אמנים אלה הציגו בשנות השמונים גם בתערוכות בתחומי הגדה המערבית ועזה.

במהלך האינתיפאדה הראשונה (1987), צומצמו מאוד אפשרויות הביטוי האמנותי בתחומי הגדה המערבית ועזה.⁶ במקביל להגבלות על הצגת אמנות פלסטינית במרחב הציבורי וביחס ישיר אליהן התפתחה תרבות של כרזות, גלויות ופרודוקציות של עבודות האמנים שהופצו על ידי האמנים עצמם או כחנויות במסגרת אירועים ותערוכות. הכרזות והגלויות הופצו גם בעכו, נצרת וסכנין, והשפעתן על התרבות הוויזואלית של המיעוט הפלסטיני בישראל הייתה רבה.⁷

קבוצת אמנים זו, היוצרת החל משנות השבעים, מדגימה את אופי הפעולה של אמנים פלסטינים הפועלים בעת ובעונה אחת בשדה האמנות הישראלי ובשדה האמנות הפלסטיני. בשדה האמנות הישראלי אמנים אלו נחשבים לאמנים ערבים-ישראלים, והם מוזמנים להציג בתערוכות קבוצתיות של אמנות ישראלית בארץ ובעולם. הביאנלה השישית בוונציה (1986) הייתה האירוע הגדול הראשון שאמנים ערבים מישראל – איברהים נובאני ואסד עזי – הציגו בו במסגרת הביתן הישראלי.

האמן הבולט בהקשר זה הוא עאסם אבו שקרה. השיח על עבודתו של אבו שקרה משקף את השינוי שעבר שדה האמנות הישראלי ביחס לעבודתם של אמנים ערבים-פלסטינים בוגרי בתי ספר לאמנות בישראל. במאמר על עבודתו של אבו שקרה משנת 1990 הגדירה שרית שפירא את אבו שקרה 'אמן ערבי-ישראלי', ואילו בקטלוג שפרסם מוזיאון תל אביב בשנת 1994 לכבוד תערוכת יחיד של אבו שקרה לאחר מותו בטרם עת מופיעות לא רחוק זו מזו ההגדרות 'ערבי-ישראלי מוסלמי' ו'ערבי-פלסטיני-ישראלי' (שפירא 1990: 39; גינתון 1994: 9; תמיר 1994: 12). שינוי זה, שראשיתו בתודעתם של האמנים הפלסטינים בוגרי בתי ספר לאמנות בישראל ביחס למורכבות זהותם, הוא שינוי הדרגתי שהגיע לשיאו לאחר הסכמי אוסלו ולאחר שנת 1998, שנת החמישים לנכבה, בעיקר בנוגע לעבודתם של קבוצת האמנים הצעירים שנולדו לאחר

1967.⁸

- 6 על הגבלות הממשל הצבאי בשטחים על תחום האמנות ראו בהרחבה: גינבר 1990: 17.
- 7 כך לדוגמה, בשנות השמונים הופצה בסכנין כרזה של האמן סולימאן מנסור ממזרח ירושלים לציון חמש שנים ליום האדמה, וכן הודפסו והופצו בגליל ובמשולש כרזות של אסמאעיל שמוט. ראו בהרחבה: שרוול 2001: 49-66; Ankori 2005.
- 8 ראוי לציין ששינוי תודעתי זה התקיים באותן שנים בהדרגה גם בשדות שיח נוספים בישראל, למשל באקדמיה.

אשקר, אניסה, 2003. ברבור אסווד (האדמה למי שמכבד אותה), תצלום צבע

דור זה נולד אל מציאות הכיבוש הישראלי בשטחים, ועולמו הפוליטי קשור לפרדוקס שיצרה מלחמת 1967: מצד אחד, הוכרעה הכרעה צבאית ברורה ששכנעה את האוכלוסייה הפלסטינית שישראל היא עובדה מוגמרת ושהם, בהיותם אזרחיה, קשורים בה ובגורלה, ומהצד האחר, חודשו המגעים עם בני עמם בגדה המערבית ובעזה, ובאמצעותם גם עם בני עמם בפזורה הפלסטינית ברחבי המזרח התיכון (רבינוביץ ואבו בקר 2002: 20). קבוצת צעירים זו, שהתבגרה על רקע פרדוקס זה, החלה בלימודי אמנות של ממש רק לאחר הסכמי אוסלו.

הסכמי אוסלו וכינונה של הרשות הלאומית הפלסטינית כישות דמוקרטית ריבונית השפיעו השפעה עצומה על האמנות הפלסטינית. תחושת הריבונות וכניסתם של ארגונים בין-לאומיים, מרכזי תרבות ושגרירויות (בעיקר מאירופה) לתחומי הרשות

הפלסטינית, הביאו להקמת מרכזי תרבות וגלריות לאמנות. עם זאת, מוזיאון לאמנות, במובנו המערבי של המושג – מוזיאון המבוסס על אוספי יצירות אמנות המחולקות לתקופות – לא הוקם עד היום הזה בתחומי הגדה המערבית ועזה. לכן, פעילות סדירה של אמנים פלסטינים ברשות הפלסטינית,⁹ כלומר תערוכות יחיד ותערוכות קבוצתיות, מתקיימת בעיקר במרכזיים עירוניים ובאוניברסיטאות – במזרח ירושלים: גלריה 'אנדיל' (הוקמה ב-1992), מרכז האמנות 'אל-וסיטי' (הוקם ב-1994) ומרכז תרבות 'אל-ממל' (הוקם ב-1997); ברמאללה: מרכז לאמנות 'ח'ליל סכאכני' (הוקם ב-1996), גלריה 'זריאב' (הוקמה ב-1998) ומרכז 'אל-קטאן' (הוקם ב-1998); בבית לחם: גלריה 'אל-כהף' ב'מרכז הבין-לאומי לאמנות בבית לחם' (הוקמה ב-1995). מהלך הקמת המוסדות נמשך עד היום. כך הוקמה בשנת 2005 גלריה 'אל-חוש' במזרח ירושלים, אז גם החלה להיערך ברמאללה ביאנלה לאמנות עכשווית.

במהלך שנות התשעים התרחב היקף התערוכות במוסדות תרבות חדשים אלה והן פורסמו בעיתונות הערבית גם בתחומי ישראל. בו זמנן השפיעה תקופת הסכמי השלום הן על החברה הישראלית והן על המיעוט הפלסטיני בישראל. כל אלה הביאו לעלייה ניכרת במספר הסטודנטים הערבים באקדמיות לאמנות, באוניברסיטאות ובמכללות לאמנות בישראל. נוכחות עקבית זו מייצרת ייצוג מצטבר של אמנים פלסטינים בשני שדות האמנות – זה הישראלי וזה הפלסטיני.

במרחב שבין שני השדות התרבותיים האלה יוצרים לימודיהם של האמנים הפלסטינים הלומדים במוסדות אקדמיים ישראליים תהליך חִבְרוּת בעל כמה מאפיינים פוסט-קולוניאליים: ראשית, שפת הלימוד – העברית – מאלצת את האמן לפתח את דרכי הביטוי היצירתיים שלו בשפה שאיננה שפת האם שלו; שנית, ה'הביטוס' (habitus) של מערכת הלימוד, כלומר ההקשרים התרבותיים והאמנותיים שלה, מעוגן במרחב שבין שדה האמנות המערבי לבין זה הישראלי ואינו כולל את התרבות הערבית-פלסטינית; שלישית, המערכת לא רק שאינה מייצגת את האמן הפלסטיני, אלא אף מדירה אותו, ובכך מוחקת את התרבות הפלסטינית-הערבית שמתוכה בא; ולבסוף, משום ששדה האמנות הישראלי, בהיותו שדה לאומי, רואה לרוב באמן הערבי הפלסטיני 'אחר', הוא אף מונע, בסופו של דבר, את שילובו המלא כחלק אינטגרטי בשדה האמנות הישראלי. כך, על אף קיומה של נוכחות מעטה אך מורגשת של אמנים ערבים בתערוכות קבוצתיות או בתערוכות יחיד בישראל, אין להם חלק ממשי בעמדות הכוח ב'אמנות הישראלית': הם אינם מחזיקים במשרות אוצרות, ארכיון או ניהול

9 הצעירים הבולטים בתקופה זו הם למשל: סבחי זבידי, ח'אלד זיגארי, ח'אלד חוראני, ג'וואד אל-מאלחי, סטיב סאבלה, ח'ליל רבאח, וכן קבוצת אמניות ובהן: סמר גאטאס, רולא חלואני, עזה אל-חסן, פאתן נאסטאס מיתוואסי, דינה ע'אזל, סוהיר אסמאעיל פרג' וטינה שרול.

במוזיאונים הציבוריים בישראל וגם לא במשרות ניהול והוראה במחלקות לאמנות באוניברסיטאות ובבתי הספר לאמנות ולעיצוב בישראל.

בתווך, בין שדה האמנות הפלסטיני לשדה האמנות הישראלי, הולך ומתגבש החל משנות התשעים שדה תרבותי ייחודי שאפשר להגדירו 'שדה האמנות של המיעוט הפלסטיני בישראל'. תהליך זה הוא חלק מתרבות הלאום של המיעוט הפלסטיני בגבולות מדינת ישראל, כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרות ובשירה שנוצרו בשנות השישים והשבעים, ובתאטרון ובקולנוע הפלסטיניים שהתפתחו בשנות השמונים והתשעים.

כיום פועלים יותר מ-200 אמנים פלסטינים בוגרי בתי ספר לאמנות בחו"ל ובעיקר בישראל.¹⁰ עיקר לימודי האמנות מתקיימים באוניברסיטת חיפה, באוניברסיטת תל אביב, באקדמיה לאמנות בצלאל בירושלים, במכללת אורנים, במדרשה לאמנות במכללת בית ברל, במכללת הגליל המערבי, במכללת ויצ"ו-קנדה בחיפה, במכללת מנשה, במכון אבני, בבית הספר לאמנות קלישר בתל אביב, ובמכללת קיי בבאר שבע. ב-1994 הוקמה בכפר ג'וליס שבגליל עמותת האמנים הערבים 'אֶבְדָּאע' לקידום האמנות במגזר הערבי וב-2007 הוקמה גלריה של העמותה בכפר יאסיף (אוצרים: איברהים חג'אזי וסלאם מניר ד'אב).¹¹ אמנים פלסטינים יזמו הקמת חללי תצוגה נוספים המעמידים במרכזם את האמנות הפלסטינית במרכזי האוכלוסייה הערבית ובערים המעורבות בישראל. להלן סקירה של החשובים שבהם:

פעילות חשובה מתרחשת ב'בית הגפן' בחיפה הודות לפעילותה של האוצרת חנה קופלר. ב-1996 החלה קופלר בפעילות אמנותית מסודרת כשיזמה כמה פרויקטים שנתיים, ובהם תערוכת 'שבוע התרבות הערבית', תערוכת 'החג של החגים' ופרויקט

10 הבולטים שבהם (בוגרים מאמצע שנות התשעים ואילך) – באוניברסיטת חיפה: רג'אא בכריה, רנא בשארה, שריף ואכר, מנאר זועבי, אשרף ח'נא, נוואל נאפע, עאידה נסראללה, סנה פרח-בשארה, איזיס רזק; באקדמיה לאמנות בצלאל בירושלים: חנאן אבו חסיין, פואד אגריבה, ראידה אדון, דוראר בכרי, נוואל ג'בור, עאמר דרבאס, שאדי חביב אללה, זיאד חמוד, שאדי יאסין, מנאל מורקוס, ראידה סעאדה, רמי סעאדי, ג'ומאנה אמיל עבוד; במכללת אורנים: פאטמה אבו רומי, איליא בעיני, סלאם מוניר ד'אב, ג'מאל חסן, מרוות עיסא, סאלח עליסאת, ראניה עקל, ג'הינה חביבי קנדלפת; במדרשה לאמנות בבית ברל: נסרין אבו בכר, אניסה אשקר, אחלאם ג'ומעה, רפעת חטאב, פהד חלבי, מנאל מחמיד, סאהר מיעארי; במכללת הגליל המערבי: ג'האן חזאן; סלמאן מולא, כמאל מלחם, מנאר סהלי; במכללת ויצ"ו-קנדה בחיפה: אשרף פואח'רי, חנה פרח, אחלאם שיבלי; במכללה האזורית מנשה: פדילה אבו מוך, בות'ינה אבו-מלחם, הודה ג'אמל, סהאד דיב, סוהיר כנאענה, מיאדה מסרי; במכללת קיי בבאר שבע: חאדר ואשח. וכן אמנים שלמדו בחו"ל: אימאן אבו חמיד, סאמי בוכארי, מיכאל חלאק ועוד.

11 על פעילותה של עמותת 'אבדאע' ראו באתר: <http://www.ibdaa-art.com/index.asp>.

פיסול חוצות בואדי ניסנאס. עיקר חשיבותה של פעילות זו בהוצאה רציפה (הנמשכת יותר מעשר שנים) של קטלוגים ובהם טקסטים פרשניים וביקורתיים על יצירות האמנות מכל התערוכות, בערבית ובעברית. פעמים רבות יצרה פעילות זו את הקשר הראשוני בין אמנים ערבים בראשית דרכם לבין אוצרים ואמנים הפעילים בשדה האמנות בישראל.¹²

ב-1996 הוקמה 'הגלריה לאמנות אום אל-פחם' במסגרת פעילותה של עמותת 'אל-סבאר', ובניהולו סעיד אבו שקרה. פעילות הגלריה כוללת תערוכות קבוצתיות ותערוכות יחיד של אמנים ואמניות פלסטינים, הפקת קטלוגים בערבית ובעברית,¹³ פעילות חינוכית וסדנאות אמנות, הקמת ארכיון צילום של ואדי ערה, הקמת אוסף אמנות פלסטיני ועריכת קורס אוצרות לאמנים צעירים. נוסף על כך יזמה הגלריה פרויקט 'עיצוב סביבה' שבמסגרתו פותח מסלול 'ח'מסה' – חברה, תרבות, חינוך, סביבה וכלכלה. את הפרויקט מובילים עמי שטייניץ וסעיד אבו שקרה. שטייניץ, פעיל ותיק לקידום רעיונות חברתיים באמצעות האמנות, רואה בפרויקט 'עיצוב סביבה' פעולה של 'אוצרות ללא קירות' שמטרתה לא ליצור 'אירוע' אמנותי או פיסולי בודד, אלא עבודה מעמיקה, מרקמית ושורשית יותר עם המקום והקהילה.

ב-2000 הוקמה גלריה 'הגר' לאמנות עכשווית בשכונת עג'מי ביפו (אוצרת: טל בן צבי) כדי לאפשר מפגש ודיון עם אמנים בשפה הערבית.¹⁴ ב-2005 הוקמה גלריה

12 ראו קטלוגים שערכה חנה קופלר בהוצאת בית הגפן – מרכז ערבי-יהודי, למשל: מרחב מחייה, תערוכת האמנים הערבית הארצית (2000); ילדים, החג של החגים (2001); טבע דומם, חודש התרבות והספר הערבי (2002); אור וצל, חודש התרבות והספר הערבי (2004); זירת משחק, החג של החגים (2005).

13 ראו קטלוגים בהוצאת הגלריה לאמנות אום אל-פחם, למשל: שקד, שלומית, 2000. יוקו אונו, חלון פתוח; אבו שקרה, פריד, 2001. מפחמות; דקל, דרורה ואיפרגן, אבי, 2003. In house: אמנים צעירים יהודים וערבים; אזולאי, אריאלה, 2004. אפשר היה לראות הכל; אבו שקרה, פריד, 2005. בת'נה אבו מלחם, המחט ניצחה את התופר; מרוות עיסא, מנאדיל (מטפחות); גל-עצמון, נטע, 2005. שפה זרה, אסד עזי ומאיר פיצ'חדה; פרח, חנא וחוראני, ח'אלד, 2006. חמישה סיפורים: תייסיר ברכאת, נביל ענאני, סולימאן מנסור, ח'אלד חוראני, סמיר סלאמה; שוב, מורן, 2007. לא תראו; אבו כבהא מוסטפא ורוז, גיא, 2008. זיכרון המקום: היסטוריה צילומית של ואדי עארה 1903-2008. וכן באתר הגלריה:

<http://www.umelfahemgallery.org/homeheb.html>

14 בגלריה הגר לאמנות הוצגו תערוכות יחיד של האמנים האלה: ראידה אדון, אניסה אשקר, סאמי בוכארי, אחלם ג'מעה, שריף ואכד, פאתן נאסטאס מיתוואסי, ג'ומאנה אמיל עבוד, אשרף פואח'רי ואחלאם שיכלי. ראו באתר הגלריה: <http://www.hagar-gallery.com>, וכן בקטלוגים שערכה טל בן צבי בהוצאת עמותת הגר, שניהם ב-2006: הגר – אמנות פלסטינית עכשווית; ביוגרפיות, 6 תערוכות יחיד בגלריה הגר לאמנות.

לאמנות בטמרה (אוצר: אחמד כנעאן) וב־2006 הוקמה הגלריה העירונית ברמלה (אוצר: עאמר דרבאס), כחלק מהקמת סדרה של גלריות בפריפריה בתמיכת אמנות לעם. פעילות רחבת היקף של אמנות פלסטינית מתקיימת גם במרכזי תרבות, כמו הגלריה ברהט (אוצר: חאדר ואשח), הגלריה העירונית בנצרת, הגלריה במרכז צרפת בנצרת, גלריית מעלות תרשיחא, גלריית המתנ"ס בירכא וגלריית המתנ"ס בפקיעין, אשכול הפיס במג'אר, מרכז התרבות בכפר קרע, המכון לאמנות בערערה ומרכז התרבות בכפר יאסיף והפסטיבלים השנתיים לפיסול המתקיימים בו.

נוסף על כך, אמנים פלסטינים מציגים במוזיאונים ובגלריות בישראל במרכז ובפריפריה.¹⁵ כך הציגו, לדוגמה, בתערוכות יחיד מקיפות – במוזיאון תל אביב: עאסם אבו שקרה, איברהים נובאני ואחלאם שיבלי; במוזיאון ישראל: ראידה אדון, שריף ואכר, ראידה סעאדה וחנא פרח; במוזיאון רמת גן: אחמד כנעאן ואסד עזי; במוזיאון הרצליה: שריף ואכר, בשיר מח'ול, ג'ומאנה אמיל עבוד ואחלאם שיבלי; במוזיאון נחום גוטמן: דוראר בכרי ורמי סעאדי; במשכן לאמנות בעין חרוד: פריד אבו שקרה, נוואל ג'בור ואחלאם שיבלי; במוזיאון חיפה לאמנות: אניסה אשקר, מנאל מחמיד, אשרף פואח'די וחנא פרח; במוזיאון פתח תקווה: פריד אבו שקרה ומנאר זועבי; במוזיאון יגאל אלון: סלאם מוניר ד'אב, חסן ח'אטר, ג'מאל חסן, סלמאן מולא, נוואל נאפע, עבד עאבדי, מרוות עיסא, ראניה עקל, ועוד.¹⁶

אמנות פלסטינית עכשווית זוכה בעשור האחרון להתעניינות חסרת תקדים בשדה האמנות הבינ-לאומי, וזאת לצד התגבשות שדה האמנות הפלסטיני על כל חלקיו – בתחומי הרשות הפלסטינית בגדה המערבית ועזה, בתחומי מדינת ישראל ובפזורה הפלסטינית.¹⁷ האמנים הצעירים בשדה האמנות הפלסטיני פעילים במערכת

15 דוגמה לכך היא פעילות הגלריה לאמנות ע"ש אברהם ברון באוניברסיטת בן גוריון. באפריל 2007 הוצגה שם התערוכה רקמות, רקמה וקליגרפיה באמנות עכשווית בישראל (אוצרים: חיים מאור וסטודנטיות בקורס אוצרות). בתערוכה הציגו: בת'נה אבו מלחם, פאטמה אבו רומי, פריד אבו שקרה, אניסה אשקר, הדא ג'מאל, חאדר ואשח, נידא' ח'ורי, מוחמד סעיד כלש, סוהיר כנאענה, אחמד כנעאן, מנאל מורקוס, אסד עזי, מרוות עיסא ועוד. דוגמה נוספת היא התערוכה קול נשי ממרחקים (אוצרת: עאידה נסראללה) שהוצגה בעת האחרונה במשכן לאמנות ע"ש מאירוב בחולון. בתערוכה הציגו אימאן אבו חמיד, אניסה אשקר, נסרין אבו בקר, סהאד דיב, מנאל מורקוס ומיאדה מסרי.

16 למרות היקף פעילות זו, רק בחודש יולי 2008 נפתחה בפעם הראשונה תערוכה קבוצתית המציגה רק עבודות של אמנים ערבים במוזיאון ציבורי בישראל. על התערוכה, 'התכתבות' – אמנים ערבים בני זמננו', המוצגת בימים אלה במוזיאון לאמנות האסלאם בירושלים (אוצר: פריד אבו שקרה), ראו באתר התערוכה: <http://www.islamicart.co.il/New/coros/index.htm>

17 להבדיל מהדור הקודם של אמני הפזורה הפלסטינית, שהגיעו כולם למדינות ערב כפליטים, קבוצת אמני הפזורה הפלסטינית כוללת כיום הן צעירים שהם דור שני למשפחות פלסטיניות

אדון, ראידה, 2002. תמונה מתוך עבודת וידאו ששמה **פסאטין-ליפתא**. אורך העבודה 8 דקות

רבת-רבותית ובה בני מיעוטים, אזרחים החיים בשטחים כבושים, פליטים, גולים ומהגרים – כולם קושרים עצמם למערכת הזהות הפלסטינית באופן מורכב ומרובה פנים.

אמנם מוזיאון אום אל-פחם העתיד לקום יימצא בגבולות ישראל, אולם הקהילה הממשית והמדומינת שלו משתרעת מעבר לקווי גבול גיאוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים. כמו כמה מוסדות אמנותיים אחרים של המיעוט הפלסטיני בישראל, וכמו הגלריה לאמנות אום אל-פחם כיום, יפנה המוזיאון בעתיד הן לשדה האמנות הישראלי והן לשדה האמנות הפלסטיני, ולקהלי היעד והגורמים המוסדיים, כגון אוצרים, מבקרי אמנות, אספנים, מוזיאונים, גלריות ובתי ספר לאמנות המאפיינים אותם.

פעילות אמנותית זו של המיעוט הפלסטיני בישראל פונה הן אל אזרחי ישראל בכלל ואל שוחרי אמנות בעולם כולו, הן אל הפלסטינים ש'בפנים' והן אל הפלסטינים החיים בתחומי הרשות הפלסטינית ובפזורה הפלסטינית. פעילות זו יצרה במהלך שישים השנים שלאחר 1948 אמנות חזותית ייחודית העומדת במרחב שבין שדות לאומיים מוגדרים.

בפזורה והן כאלה שהיגרו מתחומי הרשות הפלסטינית וישראל למדינות אירופה, לקנדה ולארצות הברית. בולטים בהם פריד ארמילי, עיסא דיבי, אמילי ג'אסר, נבילה חלמי, לינא חסן, לאריסה סנסור, בשיר מח'ול, רים באדר ואחרים.

לסיכום סקירה זו אפשר לומר, כי גם את הפעילות האמנותית הזאת אפשר להגדיר באמצעות המושג 'שונות בתוך אחדות', מושג שטבעו ברוך קימרלינג ויואל שמואל מגדל בהגדרתם את הזהות הפלסטינית לאחר 1948. לטענתם, ה'שונות' מתבטאת בחלוקה של החברה הפלסטינית לתת-חברות, לא רק מבחינה גיאופוליטית אלא גם מבחינת ההיסטוריה של כל קהילה כזאת וגורלה. ה'אחדות' של חברה מחולקת זו מתבטאת בהגדרת הזהות הפלסטינית והדגשת הזיקה לפלסטין שלפני 1948 (קימרלינג ומגדל, 1999: 261).

דוגמה מובהקת לדרך שבה חלקיו השונים של שדה האמנות הפלסטינית מייצרים שיח אמנותי משותף אפשר למצוא באחת התערוכות שהוצגו בגלריה לאמנות אום אל-פחם. התערוכה 'פלחי התפוז' (2005, אוצר: סעיד אבו שקרה) הציגה את אוסף האמנות הפלסטינית של איווט ומאזן קופטי מירושלים. בקטלוג מתארים בני הזוג קופטי את האוסף שלהם:

נכנסתי לביתי והתבוננתי בציור 'מטע ההדרים', פרי יצירתו של האמן סולימאן מנסור, התבוננתי ביצירתו של האמן תייסיר ברכאת, 'ילדי שכונתנו' ובשלוש יצירותיה של סאמיה חלבי; 'עצי השקד', 'עצי התאנה' ו'עצי הזית', והפלחים התחילו להתקבץ ולהתלכד ולהוות יחד את התפוז השלם של האומנות הפלסטינית. היצירה של ולדימיר תמארי, היפואי שחי ועובד בטוקיו, יצירותיה של סאמיה חלבי, הירושלמית שחיה ועובדת בניו יורק, ציוריו של סמיר סלאמה, הצפתי שחי ועובד בפריז – כל יצירות אלה מתחברות אל יצירותיהם של סולימאן מנסור, בן העיירה ביר זית, שחי ועובד בירושלים; ציוריו של תייסיר ברכאת, יליד מחנה הפליטים ג'בליה, שחי ועובד בראמאללה; ועבודותיו של ח'אלד חוראני, מחברון; של נביל ענאני מהעיירה עמוואס, שניהם חיים ועובדים בראמאללה. כל העבודות יחד נשזרות יחדיו עם יתר פלחי התפוז שנשארו ביפו, בחיפה ובגליל. הרי ציוריו של אסד עזי, בן העיר שפרעם, שחי ועובד ביפו, ויצירותיו של איברהים נובאני, יליד עכו שחי ועובד בחיפה, ויצירותיהם של עבד עאבדי, עיסא דיבה, רנא בשארה ואוסאמה סעיד, כולן נועדו להדגיש את יופיו והדרו של התפוז. יצירותיו של האמן הפלסטיני תופיק ג'והריה, נסיך האמנים הפלסטינים, הראשון שאחז במכחול האמנות הפלסטינית עוד בתחילת המאה העשרים; יצירותיה של סופי חלבי הירושלמית, חלוצת האמנים הפלסטינים שלמדו אמנות בפריז בשנות העשרים של המאה החולפת; יצירתו של האמן עאסם אבו שקרה, 'שלוש נשים'; הן בבחינת

הפלח האחרון של תפוז זה, שניחוחו נותר בפיהם של כל אניני האמנות הפלסטינית. אנו מגישים לשולחנכם תפוז בתקווה כי תטעמוהו (אבו שקרה 2005: 17-18).

טל בן צבי

ביבליוגרפיה

- אבו שקרה, סעיד, 2005. פלחי התפוז – מאוסף איווט ומאזן קופטי לאמנות פלסטינית, הגלריה לאמנות אום אל-פחם.
- אבו שקרה, סעיד, 2006. קטלוג מוזיאון אום אל-פחם לאמנות עכשווית, אום אל-פחם: גלריה לאמנות אום אל-פחם.
- בולאטה, כמאל, 2001. 'העולם, העצמיות והגוף: נשים חלוצות באמנות הפלסטינית', בתוך: טל בן צבי ויעל לרר (עורכות), דיוקן עצמי – אמנות נשים פלסטינית, תל אביב: אנדרלוס, 9-48.
- בן צבי, טל, 2004. בין לאום ומגדר – ייצוגי גוף האישה באמנות נשים פלסטינית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בן צבי, טל, 2006. הגר – אמנות פלסטינית עכשווית, יפו: עמותת הגר.
- גינבר, יובל, 1990. 'הגבלות על אמנות פלסטינית בשטחים (רוח בצלם)', סטודיו 11: 17.
- גינתון, אלן, 1994. 'הפסיון של אבו שקרה', בתוך: עאסם אבו שקרה – קטלוג, תל אביב: מוזיאון תל אביב.
- קימרלינג, ברוך ומגדל, יואל שמואל, 1999. פלסטינים – עם בהיווצרותו, ירושלים: כתר.
- רבינוביץ, דני ואבו בקר, ח'אולה, 2002. הדור הזקוף, ירושלים: כתר.
- שפירא, שרית, 1990. 'צבר בעציץ', עאסם אבו שקרה, קו 10: 36-41.
- שרוול, טינה, 2001. 'לדמות את פלסטין כאמא-מולדת', בתוך: טל בן צבי ויעל לרר (עורכות), דיוקן עצמי – אמנות נשים פלסטינית, תל אביב: אנדרלוס, 49-66.
- תמיר, טלי, 1994. 'צל הזרות: ציוריו של אבו שקרה', עאסם אבו שקרה – קטלוג, תל אביב: מוזיאון תל אביב.
- Ankori, Gannit, 2005. *Palestinian Art*, London: Reaktion.
- Boullata, Kamal, 2000. *Istihdar al-Macan: Dirasat fi al-Fan al-Tashkili al-Filastini al-Muasir* (The Recovery of Place: A Study of Palestinian Contemporary Painting), Tunis: ALECSO.
- Boullata, Kamal, 2000. 'Art', in: Philip Mattar (ed.), *The Encyclopedia of the Palestinians*, New York: Facts On File.

- Sherwell, Tina, 2002. 'Bodies in Representation: Contemporary Arab Women's Art', in: Fran Lloyd (ed.), *Contemporary Arab Women's Art: Dialogues of the Present*, London: I.B. Tauris, 58-70.
- Wijdan, Ali, 1994. 'Modern Arab Art', in: Salwa Mikdadi Nashashibi, Etel Adnan and Laura Nader, *Forces of Change: Artists of the Arab World*, Washington DC: The National Museum of Women in the Arts, 107.

